

В. М. ГЛАДИЛІН

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІК НАСКЕЛЬНИХ РИСУНКІВ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

В ході багаторічних досліджень на Кам'яній Могилі було виявлено понад 50 знаходищ з петрогліфами.

Опубліковані раніше лише частково¹, наскельні рисунки Кам'яної Могили нещодавно були видані М. Я. Рудинським окремою працею².

В результаті наука дістала цінне джерело для вивчення мистецтва та ідеологічних уявлень стародавніх насельників Азово-Чорноморських степів протягом кількох послідовних етапів історичного розвитку.

Тим важливіше знати, які саме епохи знайшли своє відбиття в наскельних рисунках Кам'яної Могили.

Не вдаючись до всебічного розгляду цього питання, зупинимось на ньому лише в тій мірі, в якій це обумовлено деякими новими даними.

На всяку увагу заслуговують в цьому відношенні рисунки так званої «східної групи плит» (знаходища № 36, 37, 46—48)³. Названа група являє собою залишки одного з навісів у північно-східному секторі горба Кам'яної Могили. Обрив навісу і розчленування його стелі на окремі плити сталися, очевидно, вже після виконання рисунків. Останні в кількох випадках розірвані зруйнуванням породи, зосереджені, головним чином, під плитами № 37, 46 і 48.

Рисунки під плитою № 37 мають першорядне наукове значення. Підкоп, закладений під плиту в 1957 р., дозволив М. Я. Рудинському розкрити південну частину її спідньої поверхні, вкриту суцільним килимом лінійних накреслень (рис. 1, 3). Рисунки, виконані в характерній для «східної групи плит» техніці протирання широких борозен, починаються зразу ж під східним краєм плити і тягнуться вглиб на протязі близько 2 м.

¹ О. Н. Бадер, Древние изображения на потолках гротов в Приазовье, МИА, № 2, М.—Л., 1941, стор. 126—139; його ж, Петрогліфи Кам'яної Могили, Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1949, стор. 297—310; його ж, Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXI, М.—Л., 1950, стор. 174—180; В. М. Даниленко, Про наскельні рисунки Кам'яної Могили, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 78—90; М. Я. Рудинський, Каменная Могила, КСИА, вып. 1, К., 1952, стор. 21—30; його ж, Каменная Могила, КСИА, вып. 2, К., 1953, стор. 69—71; його ж, К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могилы, КСИА, вып. 5, К., 1955, стор. 64—70; його ж, Петроглифический комплекс Каменной Могилы, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 20—31.

² М. Рудинський, Кам'яна Могила, К., 1961.

³ Нумерація М. Я. Рудинського.

Крайне на захід накреслення являє для нас безпосередній інтерес. Художник зобразив тут гарбу, запряжену парою биків (рис. 2, 3). Рисунок, побудований у горизонтальній проекції, відзначається крайнім ступенем стилізації. Биків зображено з допомогою лише кількох ліній: дугоподібної (роги) і прямої вертикальної (корпус). Двома взаємоперпендикулярними прямими лініями передано ярмо і дишло. Гарбу зобра-

Рис. 1. Рисунки на спідній поверхні плити № 37. (1/40 нат. вел.).

жено у вигляді прямокутника, розкритого знизу і прокресленого трьома поперечними лініями.

У 1958 р. нами були вдруге обстежені рисунки на спідній поверхні плити № 37. Поряд з уточненням виконаних раніше зарисовок зображень, в наші завдання входило також розкриття максимально можливої в умовах підкопу під плиту площі її спідньої поверхні з метою виявлення нових накреслень. У ході робіт особливу увагу привернула композиція під північним краєм плити, в попередньому плані обстежена М. Я. Рудинським у 1954 р. (рис. 1, 1)⁴. Докладне вивчення рисунків дозволило нам з безладного, як здавалось спочатку, нагромадження простих ліній виділити ще два зображення супряги биків, близьких розглянутому вище рисунку загальною манерою виконання, однак відмінних від нього в трактовці окремих деталей (рис. 2, 1, 2).

⁴ М. Я. Рудинский, Петроглифический комплекс..., стор. 28, рис. 3.

Інакше, ніж супрязі биків у південній частині спідньої поверхні плити № 37, виконані зображення возів. Накресленням у вигляді подвійної розвилки, в одному випадку (рис. 2, 1), і потрійної—у другому (рис. 2, 2), передано дишло, лінією з вертикальними рисками на кінцях — вісь і колеса. Певні відміни є також в зображенні биків. До вже відомого нам накреслення у вигляді прямої і дугоподібної ліній, якими передано корпус і роги бика, тут до- дається ще один елемент — зображення ніг. Останні виконано двома невеликими рисками, що перетинають у двох місцях лінію корпуса тварини.

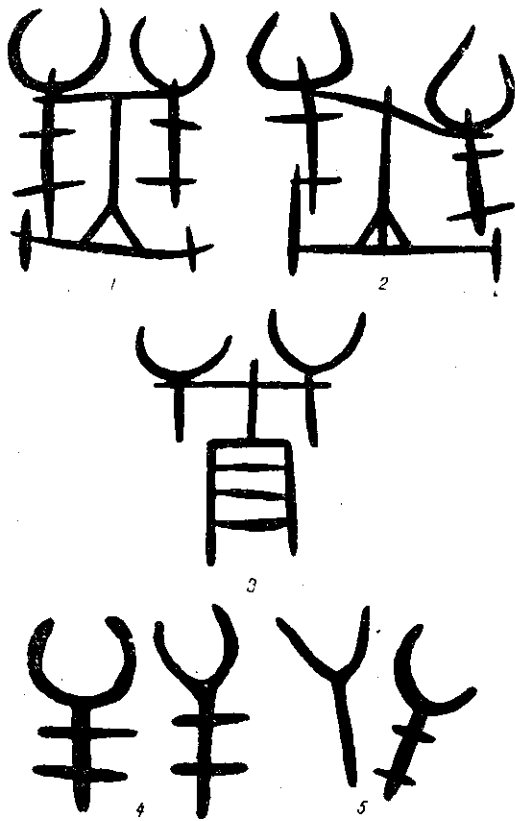

Рис. 2. Зображення супряги биків на Кам'яній Могилі:

1, 2, 3 — під плитою № 37; 4, 5 — під плитою № 46.

якій відстані вглиб його, в північній частині композиції (рис. 2, 4). Виявлені рисунки цілком співзвучні з зображеннями биків на спідній поверхні плити № 37, від яких вони відрізняються лише відсутністю упряжки. Стилiстична близькість рисунків під плитою № 46 зображенням биків на спідній поверхні плити № 37 дозволяє відносити їх до одного з цими останніми кола художніх пам'яток.

Такі, в загальних рисах, ті нові петроглифічні документи, ґрунтуючись на яких нам здається можливим розглянути деякі моменти, пов'язані з датуванням наскельних рисунків Кам'яної Могили.

На жаль, при всій, так би мовити, привабливості культурно-хронологічного пов'язання наших рисунків із залишками возів в древньо-ямних похованнях півдня України⁶, ми все ще неспроможні зробити цього з необхідною обґрунтованістю. Найбільше, про що може йти

⁵ М. Я. Рудинский, Петроглифический комплекс..., стор. 25, рис. 2.

⁶ О. І. Тереножкін, Курган Сторожова Могила, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 186—187, 190—192; його ж; Раскопки курганов в долине р. Молочной в 1952 г., КСИИМК, вып. 63, М.—Л., 1956, стор. 70—75.

мова у зв'язку з цими знахідками,— це лише про нижню хронологічну межу зображень, які, дійсно, не можна опустити нижче епохи раннього металу.

Більш надійним уявляється нам шлях порівняння кам'яномогильських зображень супряги биків з аналогічними художніми пам'ятками в комплексах наскельних рисунків інших територій.

Звертаючись з цією метою до петрогліфічних знаходки на території СРСР, ми відзначаємо лише один пункт, рисунки якого можуть бути в тій чи іншій мірі зіставлені із зображеннями супряги биків на Кам'яній Могилі. Мова йде про накреслення на камені, знайденому біля підніжжя Армавирського горба на Кавказі (рис. 3)⁷. Увагу привертає певна схожість деяких з цих накреслень із зображеннями тварин в супрязі биків південної частини спідньої поверхні плити № 37.

На жаль, армавирські рисунки не датовані, і тому не можуть бути орієнтиром у питанні про вік наших кам'яномогильських зображень.

Значно більш результативні зіставлення, що ведуть нас на захід Європи.

Численний матеріал щодо цього дає Північна Італія (альпійські знаходки Валь Камоніка, Фонтанальба, Монте Бего та ін.)⁸. В кількісному відношенні на першому місці стоять тут зображення поодиноких биків, трактованих у найрізноманітнішій графічній манері, але неодмінно з додержанням головної для цієї категорії петрогліфічних документів вимоги побудування рисунка в горизонтальній проекції (рис. 4). Найбільш близькі аналогії кам'яномогильським зображенням ми зустрічаємо саме в цій групі художніх творів. Що ж до парних упряжок, то вони в північноіталійських комплексах виступають, головним чином, в поєднанні з зображенням плугів. Зображення возів тут взагалі не так часті, а втім певна співзвучність нашим кам'яномогильським рисункам може бути констатована і щодо цієї сюжетної групи⁹.

На відміну від армавирських вік північноіталійських художніх пам'яток встановлюється досить точно. Необхідний хронологічний орієнтир дають нам зображення кинджалів, вибиті на альпійських скелях поруч з зображеннями биків. Відповідні за формою кинджали відомі в італійській культурі Ремеделло, де вони на підставі аналогій з Мікен і Єгипту датуються першою половиною II тисячоліття до н. е.¹⁰

Ще більш переконливі зіставлення зображень супряги биків на Кам'яній Могилі з рисунками всередині одного з кам'яних ящиків в Цюше-

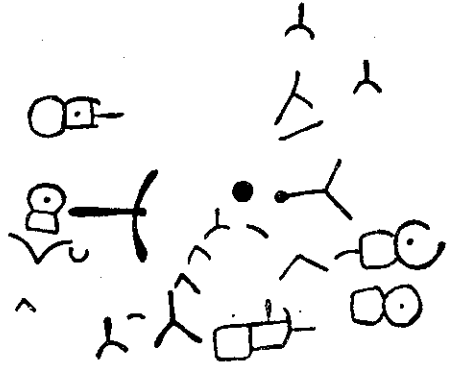

Рис. 3. Накреслення на камені з Армавирського горба на Кавказі (за І. І. Мещаниновим).

⁷ И. И. Мещанинов, Закавказские петроглифы, СГАИМК, № 3—4, Л., 1932, стор. 55; його ж, Загадочные знаки Причерноморья, ИГАИМК, вып. 62, Л., 1933, стор. 55—57, рис. 23.

⁸ E. Anaty, Mission archéologique au Mont Bego au cours de l'été 1957, Bull. de la Soc. Préhist. Française, t. LVI, Paris, 1959, стор. 315—317; його ж, Les travaux et les jours aux âges des Métaux du Val Camonica, L'Anthropologie, t. 63, № 3—4, Paris, 1959, стор. 248—269; C. Bicknell, Le figure incise sull rocce di Val Fontanalba, Atti della Soc. Ligustica di sc. nat. e geogr., t. VIII, 1897; його ж, The prehistoric rock engravings in the Italian Maritime Alps, Bordighera, 1902; M. Louis, Les Gravures préhistoriques du Mont Bego, Bordighera, 1950.

⁹ C. Bicknell, Le figure..., табл. XI; F. Hantsch, Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, Wien, 1955, стор. 448—449, рис. 16.

¹⁰ H. Kühn, Die Felsbilder Europas, Stuttgart, 1952, стор. 124.

ні в ФРН (рис. 5)¹¹. Виконані тут зображення парних упряжок і подинних биків аналогічні кам'яномогильському. Схожість спостерігається не тільки в зображенні тварин, переданих тут, як і на Кам'яній Могилі,

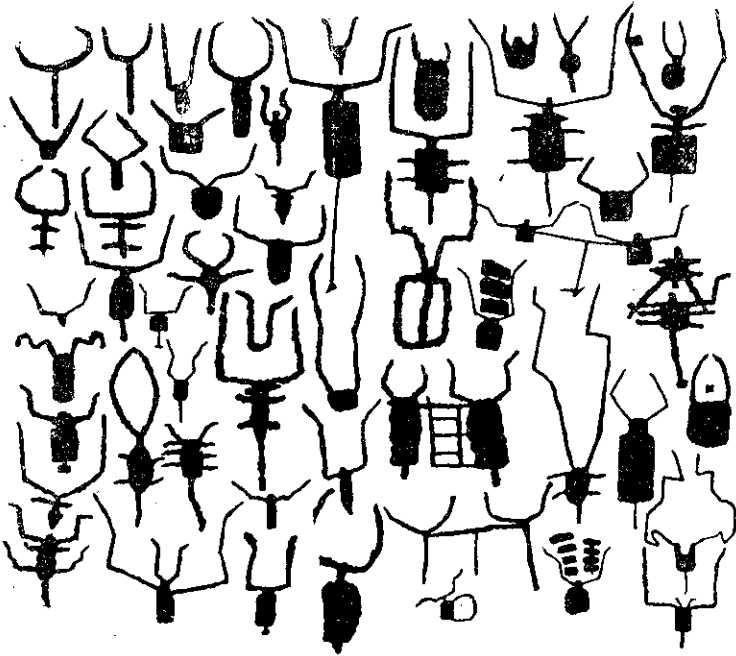

Рис. 4. Зображення биків в Італійських Альпах (за Бікнелом).

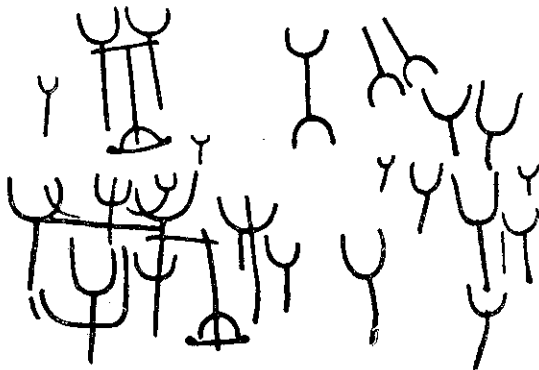

Рис. 5. Рисунок всередині кам'яного ящика в Цюшені (ФРН).

поєднанням прямої і дугоподібної ліній, але й в зображенні возів, трактованих досить близько до відповідних рисунків під північним краєм плити № 37.

Щодо віку німецьких зображень, то вони, як вважають, відповідають в часі посуду, знайденому в ящику. Такий посуд є типовим для саксо-тюрингської групи шнурової кераміки, побутування якої в Центральній Європі відноситься до першої половини II тисячоліття до н. е.

¹¹ М. Hoernes, O. Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1925, стор. 691; Н. Kühn, *Die vorgeschichtliche Kunst Deutschlands*, Berlin, 1935, стор. 259—260, рис. 89; його ж, *Die Felsbilder ...*, стор. 153—154, рис. 114; O. Uenze, *Neue Zeichensteine aus dem Kammergrab von Züsch*, *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, Berlin, 1958, стор. 99—106, рис. 4; T. G. Powell, *Megalithic and Other art: Centre and West*, *Antiquity*, XXXIV, № 135, Cambridge, 1960, стор. 184, рис. 2(a).

Крім Італії і ФРН, певну співзвучність нашим кам'яномогильським зображенням ми відзначаємо ще в двох пунктах: у Маяділла в Іспанії¹² і в Ангелу Руйю на о. Сардинія¹³. Зображення биків, що походять звідси, досить близько нагадують відповідні кам'яномогильські зразки. Різниця полягає хіба що в техніці виконання, в обох випадках іншій, ніж на Кам'яній Могилі: в Маяділла зображення бика виконано фарбою на поверхні скелі, в Ангелу Руйю — в рельєфі, всередині так званих «домів відьм» — висічених у скелі поховальних камер. Втім, ми не схильні надавати цій відмінності скільки-небудь серйозного значення. До того ж, дата іспанських і сардинських зображень в цілому збігається з тією, яка відзначалась нами для аналогічних пам'яток Північної Італії і ФРН.

Не станемо збільшувати число наведених аналогій додатковими зіставленнями. Останні, хоч і не позбавлені певних підстав¹⁴, все ж не так переконливі, як попередні. До того ж сказаного, здається, досить, щоб зробити деякі висновки.

Як відомо, широко представлені в найближчому оточенні Кам'яної Могилі речові залишки ряду історичних епох все ще не відіграють скільки-небудь помітної ролі в хронологічному визначенні її петрогліфів. Не будучи пов'язані безпосередньо з зображеннями, вони дають, у кращому випадку, лише деякі вказівки на ті чи інші етапи суспільного розвитку, відображення яких слід, можливо, шукати в різних за своїми техніко-художніми особливостями наскельних рисунках Кам'яної Могилі.

Цілком очевидно, що в цих умовах аналогії і заснований на них порівняльний метод дослідження набувають особливо великого значення. Не випадково в присвячених Кам'яній Могилі статтях про дослідження 30-х—50-х років питанню підбору аналогій її рисункам приділялась така велика увага. На жаль, накоплений при цьому порівняльний матеріал, хоч і становить безсумнівний інтерес щодо визначення місця Кам'яної Могилі серед петрогліфічних знаходищ інших територій, в цілому мало що дає у вузько хронологічному аспекті і, по суті, сам потребує датування.

Тим важливіші для нас виявлені на Кам'яній Могилі зображення супряги биків, аналогії яким походять з датованих комплексів. Більше того, усі аналогії вказують на одну і ту ж дату, що відповідає першій половині II тисячоліття до н. е.

При нинішньому рівні наших знань, про шляхи розвитку археологічних культур на Євразійському континенті було б, звичайно, передчасним твердити, що в зображеннях супряги биків на Кам'яній Могилі і аналогічних їм художніх пам'ятках Західної Європи ми маємо явища взаємопов'язані. І все ж, як здається, значна схожість між цими петрогліфічними документами дозволяє відносити їх, якщо і не до одного і того ж, то, в усякому разі, до досить близького відрізка часу¹⁵.

¹² H. Breuil, *Les peintures rupestres schématiques de la péninsule Ibérique*, t. I, Paris, 1933, стор. 23, рис. 15(5), табл. XX, 3.

¹³ M. Ebert, *Reallexicon der Vorgeschichte*, T. II, Berlin, 1925, стор. 439—444, табл. 209, c, d, e.

¹⁴ Між іншим, цікавим є один з рисунків в іспанській провінції Бадаїоз. Виконане тут зображення гарби супроводиться накресленням, яке досить близько нагадує зображення биків в кам'яномогильських супрягах (H. Breuil, *Les peintures rupestres schématiques de la péninsule Ibérique*, t. II, Paris, 1933, рис. 20(5)).

¹⁵ Вже після написання цієї статті автор дістав можливість більш детально ознайомитись з зображеннями на відомій стелі з-під Сімферополя, досить невдало виданій А. Тальгреном (A. Tallgren, *La Pontide préscythique*, ESA, t. II, 1926, стор. 49, рис. 36 B, b; його ж, *Sur les monuments du Caucase occidentale*, ESA, t. IX, 1933, рис. 35). Фотографія стелі, виконана Б. А. Шрамко і люб'язно передана авторові, підтвердила здогад В. М. Даниленка про наявність на одному з її боків схематизованого

Що ж до віку інших рисунків «східної групи»¹⁶, то, як здається, немає підстав хронологічно відривати їх від зображень супряги биків. У зв'язку з цим не зайвим буде нагадати, що рисунки названої петрогліфічної групи були виконані ще до того, як сталося зруйнування навісу, внаслідок чого доступ до них був закритий. В усякому разі тільки цим можна пояснити той факт, що в накресленнях «східної групи плит» цілком відсутні рисунки іншого, явно більш пізнього часу.

Сказаним не вичерпується значення зображень супряги биків як хронологічного орієнтира. Останні можуть подати істотну допомогу при встановленні віку інших петрогліфічних груп на Кам'яній Могилі. Зокрема, можна говорити про проміжне хронологічне положення рисунків «східної групи» між зображеннями тварин в так званому «гроті мамонта»¹⁷, і накресленнями на плитах північного й західного схилів горба¹⁸, з одного боку, та рисунками «групи кінських плит»¹⁹ — з другого. Якщо це так, то перші дві групи зображень не молодші неоліту — енеоліту; остання ж, «кінська група», навряд чи виходить в часі за межі епохи бронзи.

А втім, такий хронологічний ряд має ще бути обгрунтований.

В. Н. ГЛАДИЛИН

К ВОПРОСУ О ВОЗРАСТЕ НАСКАЛЬНЫХ РИСУНКОВ КАМЕННОЙ МОГИЛЫ

Резюме

Введение в научный оборот большого фактического материала по наскальным изображениям Каменной Могилы придает особую важность вопросу датировки памятника. Полученные в последние годы данные позволяют по-новому подойти к определению возраста ряда петроглифических групп на Каменной Могиле. Известный хронологический ориентир дают, в частности, изображения супряги быков (парных бычьих упряжек), обнаруженные в начертаниях «восточной группы плит». Рисунки, построенные в горизонтальной проекции, отличаются крайней степенью стилизации. На основании сопоставлений с аналогичными художественными памятниками в петроглифических местонахождениях Западной Европы (Северная Италия, ФРГ, Испания, о-в Сардиния) возраст каменномогильских изображений супряги быков может быть определен в рамках первой половины II тысячелетия до н. э. К этому же времени должны быть, по-видимому, отнесены остальные рисунки «восточной группы», композиционно связанные с изображениями супряги быков.

зображення пари биків. Цілком тотожні деяким з рисунків в Італійських Альпах, зображення биків на Сімферопольській стелі близької манерою виконання (горизонтальна проекція) кам'яномогильським, являючи разом з ними ступені одного й того ж еволюційного ряду поступової стилизації образу бика. Час виготовлення стелі збігається з тим, який був встановлений для зображень супряги биків на Кам'яній Могилі на підставі наведених паралелей: завдяки посуду, знайденому в похованні разом із стелею, пам'ятка датується першою половиною II тисячоліття до н. е. (див. А. А. Формозов, Матеріали к изучению искусства эпохи бронзы Юга СССР, Советская археология, № 2, 1958, стор. 137—139).

¹⁶ М. Рудинський, Кам'яна Могила, К., 1961, рис. 55—56, табл. XXV—XXIX.

¹⁷ М. Рудинський, Кам'яна Могила, К., 1961, рис. 22—25, табл. VI—X.

¹⁸ Там же, рис. 14—19, 28, 29, 31, 34, 35. Табл. IV, V, XI—XVI, XXX.

¹⁹ Там же, рис. 38—42, табл. XVII—XXI.